

Estudi arqueològic integral del castell-convent de Penyafort

Alfred Mauri i Pablo del Fresno
Sistemes de Gestió de Patrimoni

Resum

El castell-convent de Penyafort constitueix un conjunt edificat de grans proporcions, amb un llarg procés històric que es va iniciar al segle XI, si no abans, amb la construcció d'una fortificació de la qual subsisteix encara una torre circular molt reformada. A partir del 1603 es van adossar a aquesta torre l'església i els edificis del que va ser el convent dels dominics de Penyafort, els quals el van ocupar fins al 1835. Traspassada la propietat a mans privades el 1837, el conjunt va ser objecte de nombroses transformacions i ampliacions. El lloc també va passar a formar part dels escenaris de la Guerra Civil de 1936 a 1939, ja que va ser utilitzat com a presó d'aviadors republicans. Actualment és propietat de l'Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos, i des de l'any 2006 s'hi està desenvolupant un estudi arqueològic integral del qual presentem aquí un primer resum dels resultats.

Paraules clau

Història, arqueologia, fortificació, monaquisme, desamortització, Guerra Civil

Resumen

Estudio arqueológico integral del castillo-convento de Penyafort

El castillo-convento de Penyafort constituye un conjunto edificado de grandes proporciones, con un largo proceso histórico que se inició en el siglo XI, si no antes, con la construcción de una fortificación de la que subsiste aún una torre circular muy reformada. A partir de 1603, se adosaron a esta torre la iglesia y los edificios del que fue el convento de los dominicos de Penyafort, que lo ocuparon hasta 1835. Traspasada la propiedad a manos privadas el 1837, el conjunto fue objeto de numerosas transformaciones y ampliaciones. El sitio también pasó a formar parte de los escenarios de la Guerra Civil de 1936 a 1939 al ser utilizado como prisión de aviadores republicanos. Actualmente es propiedad del Ayuntamiento de Santa Margarida i els Monjos, y desde el año 2006 se está desarrollando un estudio arqueológico integral del cual presentamos aquí un primer resumen de los resultados.

Palabras clave

Historia, arqueología, fortificación, monaquismo, desamortización, Guerra Civil

Abstract

Comprehensive archaeological study of Penyafort Castle and Monastery

Penyafort Castle and Monastery, known locally as a convent, is a large architectural complex with a long history behind it, commencing in the 11th century, if not before, with the construction of fortifications. A round tower still survives from the original edifice though is now significantly altered. In 1603, work began on erecting alongside this tower the church and buildings of Penyafort Monastery, which was occupied by Dominican monks until 1835. The property passed into private hands in 1837 and underwent numerous alterations and extensions. The site was also a setting in the Civil War between 1936 and 1939, since it was used as a prison to hold Republican aviators. It is now owned by the Santa Margarida i els Monjos Town Council. Since 2006, it has been the subject of a comprehensive archaeological study, and a preliminary summary of the results are presented in this article.

Key words

History, archaeology, fortifications, monasticism, dissolution, Civil War

Motivació de l'estudi

El castell-convent de Penyafort va ser adquirit per l'Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos al final de l'any 2002. L'estat de conservació que presentaven els edificis era força precari i en algunes parts fins i tot ruïnós. A la primavera de l'any 2003 l'Ajuntament va sol·licitar suport tècnic a la Diputació de Barcelona per tal d'orientar les actuacions de restauració i usos posteriors. El Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona va elaborar un primer informe i prediagnòstic que va ser lliurat l'abril de 2003 en el qual s'assenyalava la necessitat de portar a terme un estudi arqueològic acurat.

A partir d'aquestes recomanacions i per encàrrec de l'Ajuntament, es va dissenyar la proposta d'estudi arqueològic integral amb els objectius següents:

- Documentar les edificacions amb anterioritat a les intervencions de restauració i registrar la informació històrica que aporten.
- Disposar d'un registre detallat que permeti identificar la seqüència constructiva i la seva evolució arquitectònica, i alhora comprendre els usos dels espais en cada moment.
- Disposar d'un coneixement previ que eviti conflictes entre la implantació dels nous usos i els valors patrimonials i històrics del conjunt.
- Disposar d'un instrument de treball que per-

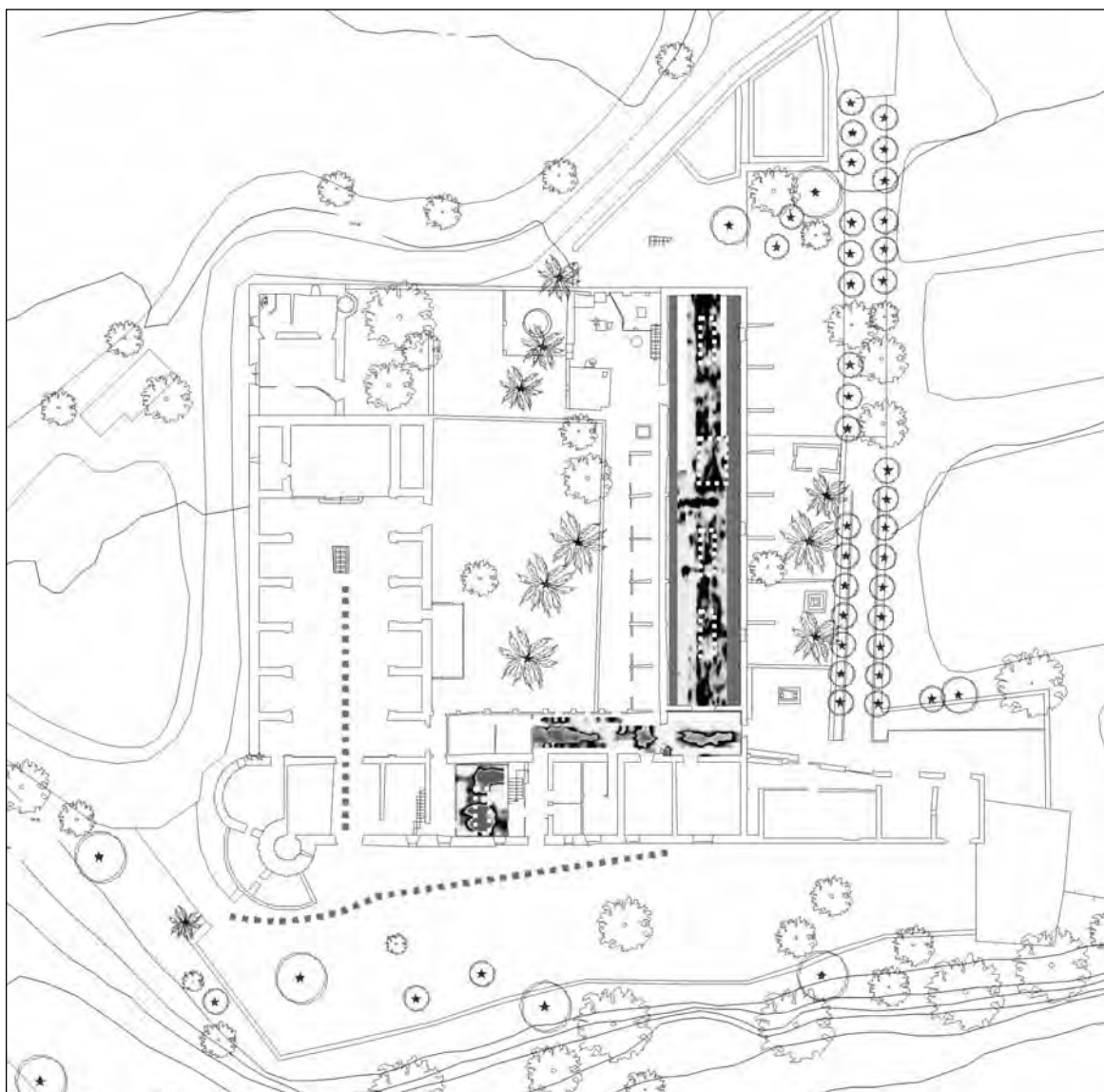

Figura 1. Planta general del conjunt amb la superposició dels resultats de la prospecció amb georadar i la indicació dels llocs on s'han fet excavacions de comprovació.

meti registrar adequadament les intervencions que es portin a terme.

- Crear la base informativa per al desenvolupament d'accions de posada en valor i de difusió del monument.

L'estudi es desenvolupa mitjançant l'aplicació d'una concepció metodològica integral a la gestió i interpretació de la informació que proporcionen els diferents àmbits i mètodes de recerca, sense desatendre els processos de difusió científica i de divulgació, i que consta dels elements següents:

- Estudi de fonts documentals.
- Registre i anàlisi de la seqüència constructiva del conjunt edificat del castell-convent de Penyafort.
- Determinació de les àrees de prospecció, d'interès arqueològic i d'excavació recomanades.
- Realització de prospeccions no destructives.
- Intervencions arqueològiques i de seguiment de les obres.
- Interpretació històrica del conjunt.
- Disseny dels elements i accions de difusió i divulgació de la història del castell-convent de Penyafort

El resultat que es presenten en aquesta comunicació es refereixen fonamentalment a accions desenvolupades dins els cinc primers àmbits.

El context històric del castell-convent de Penyafort

El castell-convent de Penyafort és una edificació aïllada, separada dels nuclis urbans del municipi, que s'alça sobre una terrassa a uns 165 metres d'altitud entre el barranc de Sant Llorenç i el torrent de la Font Encantada, al marge esquerre del riu Foix i a uns quinze metres per sobre del nivell de la seva llera.

La construcció més antiga visible a Penyafort correspon a una torre cilíndrica, de difícil datació per les moltes transformacions que ha sofert. De fet, no hi ha notícies documentals que s'hi refereixin fins al segle XII, quan la tradició situa en aquest indret el naixement de Sant Raimon de Penyafort cap a 1185.

Les primeres notícies que parlen amb certesa del lloc daten de 1337, quan s'esmenta la «domum nostram dictam Penaforti», propietat de Bernat de Penyafort. Les dues notícies següents ofereixen certes pistes amb relació a l'estat de la torre i les possibles construccions immediates: el 1405 s'esmenta en un document com la «turri meam

dirrutam vocata la torre de Penyafort», en el moment que l'adquireix Maria Gatellosa; el 1553 el lloc és a les mans del senyor del castell de Castellet i s'esmenta com a «ipsam domum sive quadra meam vocata de la badal cum fortitude eiusdem domus». L'existència de la torre i altres construccions es confirma el 1601 quan la propietat passa a les mans de Martí Joan d'Espuny. L'any d'aquesta adquisició coincideix amb la de la canonització de Sant Raimon, la qual cosa sembla que va portar el nou propietari a edificar primer una capella de fusta provisional, immediata a la torre i on l'1 de juny d'aquell mateix any es va celebrar una processó, i a bastir-ne una d'obra el 1602. Tot plegat va portar els dominics a demanar a D'Espuny que els en cedís la propietat per poder edificar-hi un convent, les obres del qual es van iniciar el 1603, i van obtenir la llicència papal el 1608. A canvi de la donació, la família Espuny-Alemanys es va reservar el dret a escollir l'indret per a la sepultura dels seus membres dins l'àmbit conventual.

A partir d'aquí comença un procés en el qual se succeeixen les fases de construcció i ampliació del convent, i d'abandonament i de successives transformacions, posteriors totes aquestes a la desamortització de 1835. Les comentarem després amb relació a la seqüència constructiva documentada.

Cal assenyalar que tant l'informe elaborat pel Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona com els diversos treballs de recerca de Joan Torrents (vegeu l'apartat de bibliografia) constitueixen les fonts més completes i recents de referència pel que fa als estudis històrics documentals sobre el lloc.

L'estudi integral

Atesa la complexitat constructiva del castell-convent de Penyafort, s'ha considerat convenient plantejar una intervenció de caràcter global. La interpretació de la seqüència històrica d'un espai patrimonial com aquest implica la realització d'un treball exhaustiu en el qual s'identifiquin totes les unitats estratigràfiques que el constitueixen, tant les pertanyents al cos edificat, com les que romanen amagades al subsòl, com les que es poden inferir de les informacions documentals.

L'arqueologia defineix com a unitat estratigràfica (UE) qualsevol element tangible o intangible que permeti identificar una acció o un fet que,

Figura 2. Alçat fotogramètric de la façana nord amb indicació de les unitats estratigràfiques identificades.

alhora, sigui possible de posar en relació física i temporal amb la resta d'elements que l'envolten. La determinació de la seqüència estratigràfica s'ha efectuat en funció d'aquesta definició i de l'aplicació sistemàtica de les lleis de superposició, horitzontalitat original, continuïtat original i successió estratigràfica definides per E.C. Harris (1991). L'aplicació d'aquest concepte serveix de base tant per a l'articulació del procés de treball com per a la gestió del registre informatiu generat.

Intervencions

A més de l'ampliació dels estudis històrics i l'exploració de les dades ja disponibles, les actuacions desenvolupades han comportat la intervenció en diversos àmbits:

- S'han efectuat planimetries i alçats dels edificis, i als llocs on ha estat possible s'han generat alçats fotogramètrics per tal de millorar l'aplicació de l'anàlisi estratigràfica i la seva posterior representació.
- A partir dels primers resultats de l'estudi de la seqüència constructiva s'han identificat punts d'interès preferent per a la prospecció arqueològica no destructiva i s'han dut a terme estudis del subsòl mitjançant georadar.
- En una tercera actuació s'ha procedit a fer intervencions arqueològiques puntuals a partir dels resultats proporcionats per la prospecció amb georadar i també al mostrejat de diversos paraments per tal de millorar la informació sobre la seqüència constructiva. Paral·lelament, s'han controlat i documentat intervencions no estrictament

arqueològiques, però necessàries per als estudis tècnics sobre les característiques constructives dels edificis i el subsòl.

Resultats

Les referències deixades per Pere Joan Guasch, fundador del convent, donen constància de l'existència de diverses restes a l'entorn de la torre cilíndrica de les quals encara no tenim cap testimoniatge arqueològic, però molt possiblement els treballs de prospecció i excavació permetran identificar-les, ni que sigui parcialment. Ignorem si aquest mateix espai va ser ocupat per la capella de fusta edificada el 1601 i si sobre aquesta es va bastir la primera església d'obra. Aquest primer edifici es correspon segurament, si no de forma total almenys sí parcialment, amb la primera església conventual, que avui trobem convertida en vestíbul de l'església actual, tot i que en desconeixem les dimensions totals per l'extrem oest, molt transformat.

Cal recordar aquí l'acord dels donants amb l'orde dels dominics d'acollir en un lloc de l'església els difunts de la família Espuny-Aleman. Siguin de membres de la família o de la mateixa comunitat, a l'extrem que correspondria als peus de la primitiva església s'ha excavat una tomba amb una cronologia que caldria situar als segles XVII i XVIII, en un espai que, si bé avui correspon a una habitació, molt possiblement formava part de l'àmbit de la primitiva església. A més, la prospecció amb georadar presenta indicis de la presència d'altres enterraments.

Figura 3. Enterrament localitzat a l'excavació de la cambra situada als peus de la primera església.

Tot fa pensar que el 1613 hi havia un primer nucli ja estructurat, amb l'església adossada a la torre, considerada ara com a santuari amb relació a Sant Raimon, i més cap a l'oest un cos d'edifici que acollia les dependències conventuals. En l'estat actual de l'estudi no és possible determinar ni la longitud original de l'església ni la del cos d'edifici conventual, que ignorem si arribaven a tenir connexió directa o mitjançant un espai obert entremig. Tampoc no podem precisar encara el moment de construcció de la que podria ser la sagristia de l'església, que avui creiem desapareguda, i de les cambres que a manera de deambulatori s'adossen al costat est de la torre i que semblen també vinculades al culte del sant.

Entre 1723 i 1732, aproximadament, sembla que es va estendre el període de transformacions més intenses, que va portar a una remodelació radical i va iniciar la construcció d'un conjunt que no es va arribar a completar amb relació al disseny original.

El nou plantejament va traçar un conjunt edificat tancat pels quatre costats amb un pati central,

amb la façana principal al costat nord, tal com encara el trobem avui dia.

L'ala est l'ocupava la nova església, de grans proporcions, amb l'afegit d'un edifici residencial a l'extrem sud. S'accedia a la nova església a través de la nau de l'antiga, que amb la seva disposició est-oest va passar a utilitzar-se com a vestíbul i que acollia a l'exterior la nova portalada oberta al nord i datada el 1730. És possible que en aquest moment s'escapés l'antiga nau pels peus i s'articulés el lligam definitiu entre l'església i l'antic edifici conventual, i que es configurés així l'ala nord. Una porta exterior situada al punt de contacte entre els dos cossos correspondria tipològicament a les que s'implantaren en aquest període en altres parts de l'edifici.

L'ala oest estava integrada pel que avui identifiquem com a celler, però que la investigació ens mostra que estava compartimentada inicialment. Si ens guiem per la datació de la porta exterior d'accés propera a l'angle nord-oest, aquesta obra probablement s'hauria completat cap a 1724. A l'interior de la nau única actual s'observen les restes d'un mur de tancament transversal que dividia l'espai en dos, aproximadament a la meitat de la seva longitud. Des d'aquest mur fins a l'extrem nord que se li oposa, els murs laterals mostren les restes motllurades de guix que evidencien un ús i, potser, una disposició de coberta més baixa o bé l'existència d'una volta desapareguda. Es pot afirmar que la meitat posterior era utilitzada com a celler almenys des de 1764, com ho demostra la datació de la premsa que es conserva parcialment encastrada al mur oest. Per contra, no s'han detectat per ara restes de paviments que ens ajudin a analitzar aquesta primitiva compartimentació de manera més detallada.

Pel que fa a l'ala sud, aquesta no es va arribar a edificar mai, així com tampoc les construccions previstes al pati interior que s'havia de formar. El mur lateral oest de l'església mostra al seu exterior els encaixos i els carreus que havien de permetre una correcta fixació amb l'obra que no es va executar mai, però que fan palesa la seva previsió en el disseny original.

Els avatars de la guerra del Francès van afectar el convent, però no podem determinar si estructuralment aquest se'n va ressentir.

El 1835, amb la desamortització dels béns eclesiàstics, l'activitat conventual va desaparèixer definitivament. Un informe de setembre de 1846 deixa constància de la notable degradació dels edificis que el 1851 van ser adquirits per l'industrial Miquel

Puig, fundador de la fàbrica que després esdevindria la colònia Sedó d'Esparreguera. La seva mort el 1863 va donar lloc al traspàs de la propietat al seu fill Josep Puig i Llagostera, el qual sembla que va endegar la profunda transformació que comentarem més endavant, tot i que probablement per la seva mort sobtada el 1879, als 56 anys, no es va arribar a completar.

Si bé hem exposat les grans fases del conjunt sobre la planta de l'edifici, això no ha de portar a pensar que s'ha desestimat la informació que ofereix l'obra en tot el seu volum. El recurs a la fotogrametria per obtenir alçats detallats, sempre que ha estat possible, o la realització de cales per mostrejar els paraments als punts considerats crítics, permeten tenir una visió quadridimensional d'acord amb el plantejament metodològic que hem comentat a l'inici.

Tot i que de manera provisional, creiem que cal considerar la possibilitat d'una primera disposició de les dependències conventuals a la primera planta, a les ales nord i oest, anterior a la construcció de la nova església i a la reconversió de l'anterior en vestíbul. Ara bé, l'edificació del nou temple podria haver comportat una modificació parcial

de les dependències, especialment amb el canvi d'algunes obertures i segurament de la distribució interna, a l'extrem est de l'ala nord, sobre l'antiga església, a més de modificacions als punts d'accés a l'edifici i a la ubicació de les escales d'accés a la planta superior. De totes maneres, aquests punts encara es troben en estudi i no es poden presentar més enllà de la hipòtesi de treball.

En canvi, resulta del tot segur l'evidència de l'estat ruïnós de l'edifici que es van trobar Miquel Puig i el seu fill. Sembla bastant evident que l'única zona que es va lliurar d'intervencions radicals va ser l'àrea ocupada per l'església i el seu vestíbul. A la resta de l'edifici els canvis van ser intensos, i es perceben en la redistribució de les dependències de la planta baixa a l'ala nord, en la creació de nous accessos i, especialment, en la reconversió de l'ala oest. Aquesta va passar a ser ara a la planta baixa, una nau única en la qual es van implantar un seguit d'arcs transversals que sustentaven, juntament amb els paraments laterals, un conjunt de voltes de maó pla que suportaven la planta superior. Per mirar de compensar l'esforç lateral de la nova estructura, es van implantar diversos contraforts a l'exterior, a banda i banda

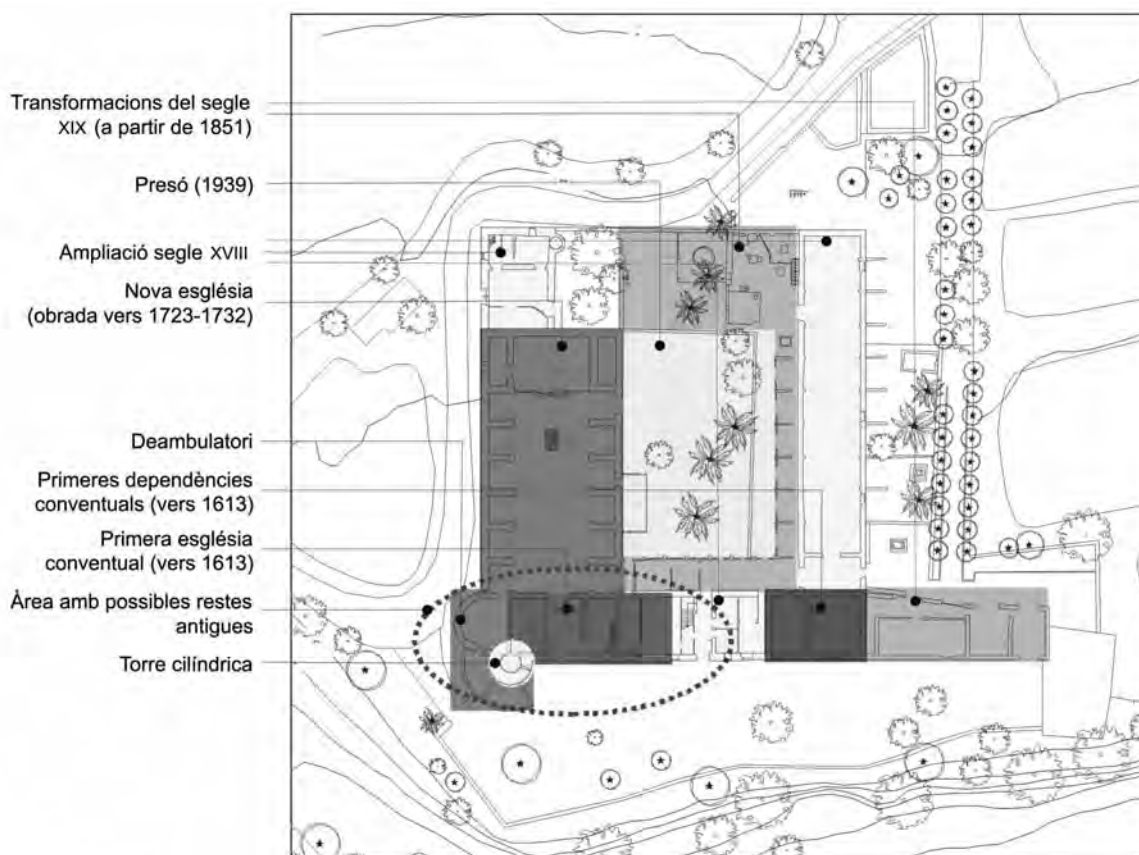

Figura 4. Evolució general de la planta del castell-convent de Penyafort.

de la nau. Aquesta obra de nova factura evidencia que les estructures que trobem al primer pis d'aquesta ala són obra del segle XIX, i si bé podien voler conservar la traça de les cel·les originals, en cap cas no són més que una rèplica moderna.

Quelcom de similar es pot dir amb relació a les estructures de la primera planta de l'ala nord, tota ella sustentada per un embigat de ferro amb revoltons, a excepció de la zona on es conserven les voltes de l'antiga església. La mateixa torre medieval i la coberta del deambulatori van ser objecte d'una profunda transformació. A més d'aquest fet, l'alçada tant de l'ala nord com de l'oest es va recreïxer amb la introducció d'un nivell de golfes o sotscoberta, amb finestres formades amb muntants i arc rebaixat de maó.

Però el projecte de Puig i Llagostera es mostra molt més ambiciós. Així, a la cara sud de l'ala nord, que dona al pati interior, es va crear una nova façana amb obra de maó i amb arcs oberts en dues plantes. Els forjats, igual que la resta, es van fer també amb biga de ferro i revoltó.

Pel que fa al mur lateral de l'ala oest que dona al pati, també s'hi va bastir una obra suplementària que, tot englobant els contraforts, va crear un conjunt de compartiments clarament destinats a la cria de diferents tipus de bestiar.

Ignorem si en aquesta mateixa intervenció o posteriorment, com ens inclinem a creure, es van introduir a l'espai que hauria d'haver ocupat l'ala sud diversos coberts que acollien premses, cups i trulls.

Al centre de tot restava lliure un espai que es va plantejar com a jardí i del qual avui només subsisteixen unes quantes palmeres. Aquest espai va ser objecte d'una intervenció al final de la Guerra Civil, el 1939, amb la qual es va crear un tancat mitjançant un mur de formigó, coronat per una garita de vigilància a l'angle sud-oest, que servia com a clos de la presó d'aviadors republicans presoners de l'exèrcit franquista.

Ens queda per comentar encara una darrera part amb relació a l'obra impulsada per Puig i Llagostera. Ens referim, d'una banda, a l'edificació de fins a dues plantes sense cloure d'un nou cos que perllongava l'ala nord més cap a l'oest, i de la transformació de la part extrema oest de l'ala nord, amb la creació d'una gran sala interior a la prime-

ra planta, la implantació d'una balconada amb tres obertures d'accés i la superposició d'un cos edificat coronat per una galeria coberta, oberta a l'exterior mitjançant un conjunt d'arcs.

Tot i que l'estudi que presentem respon a una primera aproximació, els resultats assolits permeten ja evidenciar la importància del conjunt i la necessitat d'estendre l'estudi arqueològic a la totalitat de l'edifici i a la major part de la planta baixa, on les restes arqueològiques poden aclarir molts aspectes amb relació als antecedents i l'evolució del lloc. En canvi, les estructures de les plantes superiors no conserven pràcticament elements anteriors al segle XIX, llevat de la informació registrada als paraments verticals, tot i que és molt important recuperar-los per comprendre l'estructura original i l'evolució de les dependències conventuals.

El castell-convent de Penyafort constitueix un magnífic document històric d'un extens període que documenta des de l'ordenació i explotació del territori en època medieval fins al somni rural d'un potentat industrial del segle XIX, passant per la implantació i l'expansió religiosa dels segles XVII i XVIII.

Bibliografia

Diputació de Barcelona (SPAL) (2003, inèdit): *Castell-convent de Penyafort (Convent de Sant Ramon del Penedès). Santa Margarida i els Monjos (Alt Penedès)*. Informe i prediagnosi.

HARRIS, E.C. (1991): *Principios de estratigrafía arqueológica*. Ed. Crítica, Barcelona. 248 pàgines.

TORRENTS SIMILL, J. (1992): *Història del Convent de Sant Ramon de Penyafort (1602-1835)*. Grup d'Estudis Ràpits, Santa Margarida i els Monjos. Quaderns de Divulgació Local. Núm. 4.

TORRENTS SIMILL, J. (2005): «El castell de Penyafort: un espai de comunicació». *I Trobada d'Estudiosos del Foix*. Diputació de Barcelona, Santa Margarida i els Monjos, p. 199-204.

TORRENTS SIMILL, J. (2008): «El convent de Sant Ramon de Penyafort (1603-1835): La permanència d'un ideal». *Santa Margarida i els Monjos. Espais de convivència*. Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos, Santa Margarida i els Monjos, p. 201-210.